

Клименко Н.Ф., д.филол.н., проф., член-кор. НАНУ

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ – ОПРЕДЕЛИТЕЛИ ПРИЗНАКОВ РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЧЕЛОВЕКА В СОВРЕМЕННОМ УКРАИНСКОМ И НОВОГРЕЧЕСКОМ ЯЗЫКАХ

В статье рассмотрена семантика фразеологизмов двух сопоставляемых языков, определён их семный состав и модификаторы доминантных глаголов синонимических рядов говорити / казати – мовчати – слухати в статьях фразеологических, толковых и переводных словарей, описаны группы этих единиц, ориентированные на характеристику речевого поведения человека, его состояния, а также роль соматизмов в поле речевой деятельности.

Ключевые слова: *фразеологизм, речевая деятельность человека, соматизмы, семантическое пространство фразеологизма.*

Klymenko N.F.

PHRASEOLOGICAL UNITS AS DETERMINERS OF HUMAN SPEECH ACTIVITY FEATURES IN MODERN UKRAINIAN AND GREEK

The paper has studied the semantics of phraseological units in the two contrasted languages. It has also established their component structure and modifiers of dominant verbs of synonymic rows говорити / казати – мовчати – слухати in phraseological, explanatory and interlingual dictionaries entries. The groups of these units oriented towards describing characteristics of human speech behaviour, their condition, as well as the role of somatisms in the field of speech activity, have been described.

Key words: *phraseological unit, human speech activity, somatisms, semantic space of phraseological unit.*

УДК 811.161.2

Карніловська Є. А., д. філол.н., проф.,
Інститут української мови НАН України

МОВНІ УНІВЕРСАЛІЇ ТА ЗАКОНИ В ПРАЦЯХ Н.Ф.КЛИМЕНКО

Запропоновано аналіз праць Н.Ф.Клименко, присвячених моделюванню морфемної будови українського слова. Продемонстровано ефективність формально-логічних моделей слова для встановлення закономірностей його формальної та семантичної

будови, а також застосування моделей як еталона для зіставно-типологічного вивчення мов і виведення мовних універсалій.

Ключові слова: *мовна універсалія, мовний закон, модель, морфемна структура слова*

22 жовтня цього року Ніна Федорівна Клименко, а з нею її колеги, учні, друзі в Україні й поза нею відзначатимуть її подвійний ювілей – 75-ий день народження і 50-річчя її невтомної плідної праці на мовознавчій ниві. Якщо вдатися до етимології слова *ювілей*, то друга дата – 50-річчя наукової діяльності Ніни Федорівни – дає нам цілковиті підстави не лише для урочистого привітання, а й для осмислення її внеску до теоретичного та методологічного апарату сучасного українського мовознавства, її ролі в його розвитку протягом такого показового періоду. Як для сіяча немає більшої втіхи, ніж щедрий врожай для людського добра, так і для науковця, вченого-дослідника найкращим дарунком долі є активне життя його ідей, гіпотез, знахідок, постійний інтерес до них наукового середовища. Працям Н.Ф.Клименко судилася така щаслива доля. Її ім'я вже півстоліття великою мірою визначає рівень і авторитет мовознавства не лише в Україні, а й далеко за її межами, адже спектр наукових пошуків Ніни Федорівни надзвичайно широкий: дериватологія, морфеміка, лексикологія, граматики, фразеологія, зіставно-типологічне й контрастивне мовознавство, структурна, математична, прикладна, комп'ютерна, когнітивна лінгвістика, мовна синергетика, перекладознавство. Упродовж років у її науковій творчості тісно переплітаються любов і увага до слова рідного, українського, й до слова грецького, яке стало рідним, яке вона віддано плекає і пропагує.

Незмінному інтересу колег до праць Ніни Федорівни різної тематики сприяють вирізняльні риси наукової позиції. Це передусім уміння виділити з розмаїття проблематики теоретичні й практичні завдання, які в певні періоди життя українського співноти, розвитку української мови та українського мовознавства набувають особливої суспільної ваги. Разом з тим це й її спромога за окремими фактами побачити, "вхопити" суть мовного явища або процесу, проникнути в їхню будову,

механізми становлення й функціонування. У такому вміні систематизувати факти, з їхнього хаосу вишикувати порядок, встановити в них типове, стале й відмітне, змінне дається взнаки вишкіл Н.Ф.Клименко спершу як фахівця зі структурного аналізу мови й мовного моделювання. Нагадаю, що свій науковий шлях Ніна Федорівна розпочала в 1964 р. як аспірантка Інституту мовознавства ім.О.О. Потебні тоді ще АН УРСР з нової на той час в мовознавстві спеціальності 10.02.21 – структурна, прикладна та математична лінгвістика. Отже, саме підхід до мовних об'єктів як до системно-структурних утворень спонукав її до пошуку у формі, змісті, вживанні мовних знаків таких ознак, які вирізняють їх з-поміж інших, уможливають розуміння їхньої суті, а завдяки цьому й з'ясування їхнього місця в системі мови й ролі у мовній діяльності спільноти.

Наукову творчість Н.Ф.Клименко визначає ще одна риса, яка впадає в око уважного читача її праць різних років. Це її відданість певним мовним об'єктам і проблемам, проте не повторювання вже пройденого з певними незначущими новими деталями, не переписування себе самої, а повернення до улюблених тем і проблем на новому витку розвитку мови й мовознавства, намагання опрацювати їх по-новому, за новими науковими концепціями й методами. На шляху такого всебічного й глибинного вивчення мовного матеріалу Ніні Федорівні й вдається виявляти певні мовні універсалії та закони. У її працях різних років не лише доведено й підтверджено універсалії та закони, встановлені іншими вченими, перевірено їхню справедливість для системи української мови та для української мовної практики, когнітивного простору української мови, а й обґрунтовано їхні власні застосування.

До тих улюблених проблем Ніни Федорівни належить аналіз морфемної будови українського слова, з'ясування принципів його творення у пов'язанні з когнітивними та комунікативними потребами мовців. Праці цього циклу займають особливе місце в її науковому ужитку. Вона незмінно звертається до слова як до стрижневої одиниці системи мови, основи її корпусу, а отже, забезпечує мовну діяльність суспільства необхідними засобами номінації, предикації та оцінки. Саме в аналізі формально-

семантичної будови слова, чинників і механізмів його творення випробовує Ніна Федорівна різні методи, гіпотези, концепції сучасного мовознавства.

Початки цим багатолітнім науковим шуканням було закладено ще в кандидатській дисертації Ніни Федорівни "Система афіксального словотворення сучасної української мови", яку вона готувала під керівництвом фундатора школи академічної структурної, прикладної, математичної, а згодом і комп'ютерної лінгвістики професора В.С. Перебийніс і яку в 1970 році вона успішно захистила в Інституті мовознавства ім.О.О.Потебні. 1973 р. за матеріалами цього дослідження Н.Ф.Клименко опублікувала однойменну монографію, проте поглиблене вивчення морфемної структури слова тривало далі. Протягом 1970-х років світ побачила серія її праць, в яких було розглянуто принципи, способи й засоби творення українського слова, як простого (з одним коренем), так і складного, кількакореневого. Це стаття "Глибина слова сучасної української літературної мови" (1972), її розділи в колективних монографіях "Структурна граматика сучасної української літературної мови. Проспект" (1972), "Морфологічна будова сучасної української мови" (1975), "Морфемна структура слова" та "Словотвір сучасної української літературної мови" (обидві – 1979) та інших.

На цьому етапі своїх досліджень для з'ясування закономірностей побудови слова, передусім однокореневого як виразника типологічної риси української мови – її флективності, можливостей, способів і засобів його розростання з базової морфеми, осердя слова – кореня, Ніна Федорівна застосувала популярну тоді в структурному аналізі мови аплікативну породжувальну модель (далі – АПМ) російського дослідника С.К.Шаумяна [Шаумян, Соболева 1968]. Кілька слів про устрій і принцип дії цієї моделі, що великою мірою, як і інші типи породжувальних моделей, підготувала створення згодом автоматичних систем аналізу й синтезу мови. Базові складники АПМ становили аморфна (=неоформлена), несамостійна одиниця (корінь або основа слова), позначена як **0**, й засоби оформлення такого вихідного, ядерного елемента слова, показники його ускладнення на лінійній осі творення слова, так звані релятори, позначені як **R**. Релятором може бути морфема

або група морфем. Залежно від того, якого категорійного граматичного (=частининомовного) значення слову надає релятор, його в записі продуктів дії АПМ позначали, як R_1 (дієслово), R_2 (іменник), R_3 (прикметник) та R_4 (прислівник). Отже, для групи слів, наприклад, з коренем **-слід-** цей корінь слугуватиме основою для моделювання їхньої морфемної будови і буде в усіх її продуктах позначений 0 , а слово *слід*, безпосередньо утворене від нього й оформлене нульовою іменниковою флексією, буде позначено як R_20 . Структуру ж утвореного від цього іменника дієслова *слідити* буде записано вже як R_1R_20 . Такі інваріантні змодельовані за правилами моделі структури поійменовано в АПМ **R-словами**, оскільки кожне наступне слово має свій власний релятор, а кожна така структура – свій набір реляторів, що відображає шлях його творення.

Такі **R-слова** слугують не лише формалізованим записом будови окремих слів, а моделями, за якими творять класи слів з тим самим типом морфемної будови. За правилами АПМ на кожному кроці (=такті) її дії до попереднього R-слова додають лише один релятор. Завдання дослідника полягає в інтерпретації такої формально-логічної моделі, або ж у зіставленні її продуктів з реальними словами мови, засвідченими в словниках чи текстах. Отже, основу для побудови цієї моделі становили наявні у мові слова, а далі за її правилами можна було прогнозувати нові R-слова і перевіряти їх на ймовірність появи у мові. І саме завдяки такому співвіднесенню можливого, потенційного з реальним мовним матеріалом Ніні Федорівні вдалося виявити ті обмеження, які на дію АПМ накладає свідомість мовця, зокрема так званий обсяг його оперативної (робочої, короткотривалої) пам'яті. Наявність цих обмежень і доводить залежність функціонування мовного коду від когнітивних і комунікативних потреб мовців, тобто виявляє соціальний статус мовного знака. Можна за правилами АПМ вивести десятки R-слів, але реальна мовна практика засвідчує, які з них запитані або не запитані мовцями, відповідають на їхні потреби назвати певну реалію, дію, ознаку чи залишаються не заповитованими. Так, ще в одній з перших своїх публікацій обговорюваного циклу – статті "Про невикористані можливості

словотвору української мови", яка побачила світ 1968 р. в збірнику Інституту мовознавства ім.О.О.Потебні "Мовознавчі студії" [Клименко 1968], вона, зіставивши реальні слова мови з R-словами, одержаними за допомогою АПМ, виділила серед останніх можливі, але не здійснені слова (МНС). Наприклад, якщо *дослід* і *обслід* є реальними українськими словами, засвідченими в загальномовних нормативних словниках, то слово *наслід*, відсутнє в таких словниках, вона віднесла до можливих, але не здійснених, так само як слова *дослідок* і *обслідок* залишаються поки що в потенціалі мови на відміну від вже наявного у ній слова *наслідок*. У нижчеподаній таблиці з цієї праці Н.Ф.Клименко можна побачити й інші такі українські слова, не здійснені, але цілком можливі за правилами української морфотактики:

-ок	дослідок-МНС	обслідок-МНС	наслідок
-#	дослід	обслід	наслід-МНС
-ов-и-й	дослідовий- МНС	обслідовий-МНС	наслідовий-МНС (типу послідовий)
-н-и-й	дослідний	обслідний-МНС	наслідний-МНС
-н-ість	дослідність-МНС	обслідність- МНС	наслідність-МНС (підслідність)
-н-о	дослідно-МНС	обслідно-МНС	наслідно-МНС
-н-ик	дослідник	обслідник	наслідник
-н-иц-я	дослідниця	обслідниця	наслідниця
-н-ик+ськ- ий	дослідницький	обслідницький	наслідницький- МНС
-н-ик+ств-о	Дослідництво	обслідництво- МНС	наслідництво- МНС
-ств-о	дослідство-МНС	обслідство-МНС	наслідство

Які ж мовні універсалії та закони Ніна Федорівна змогла перевірити й вивести для українського слова за допомогою АПМ? Наприклад, у вже згаданій статті "Глибина слова сучасної української літературної мови" [Клименко 1972] було доведено справедливість гіпотези американського лінгвіста Віктора Інґве про залежність спроможності знака вищого рівня мовної системи вмщувати знаки нижчих її рівнів від обсягу оперативної пам'яті людини. Нагадаю, що в російському перекладі праця В.Інґве "Гіпотеза глибини" з'явилася друком у 1965 р. у 4-му випуску відомої серії "Нове у лінгвістиці" [Інґве 1965]. Вона зразу привернула пильну увагу дослідників з лінгвосеміотики, теорії інформації, структурної, математичної і прикладної лінгвістики, адже давала змогу пояснити певні переваги у формальній, семантичній будові мовних знаків, а також у їхньому вживанні. Її дієвість намагалися довести на матеріалі різних мов і різних типів мовних одиниць. Н.Ф.Клименко завданням свого дослідження поставила з'ясувати, чи виведене психологами й перевірене В.Інґве на матеріалі структури англійського речення магічне число 7 ± 2 , яке обмежує прийнятну для оперативної пам'яті людини кількість символів повідомлення, дієве для морфемної структури українського слова, кількості мінімальних значущих одиниць у ньому.

Для аналізу Ніна Федорівна відібрала 15 тис. префіксальних слів з 6-томного "Українсько-російського словника" (1953-1963), на час написання її праці найпоказовішого за своїм реєстром нормативного словника української мови, адже видання 11-томного тлумачного "Словника української мови" тоді ще тільки розпочалося (вийшли друком 1-2 його томи). Обстеження морфемної будови цього масиву слів показало, що максимальна теоретично можлива глибина українського слова, вимірювана кількістю морфем у його складі, становить 12 одиниць (4 префікси – корінь – 6 суфіксів – флексія). Проте вивчення реального мовного матеріалу довело, що найпоширеніші в мові одно-двопрефіксні слова, а на шостому місці в слові йдуть, як правило, максимально граматиалізовані морфеми. Що далі афікс роташований від кореня, то менша їх

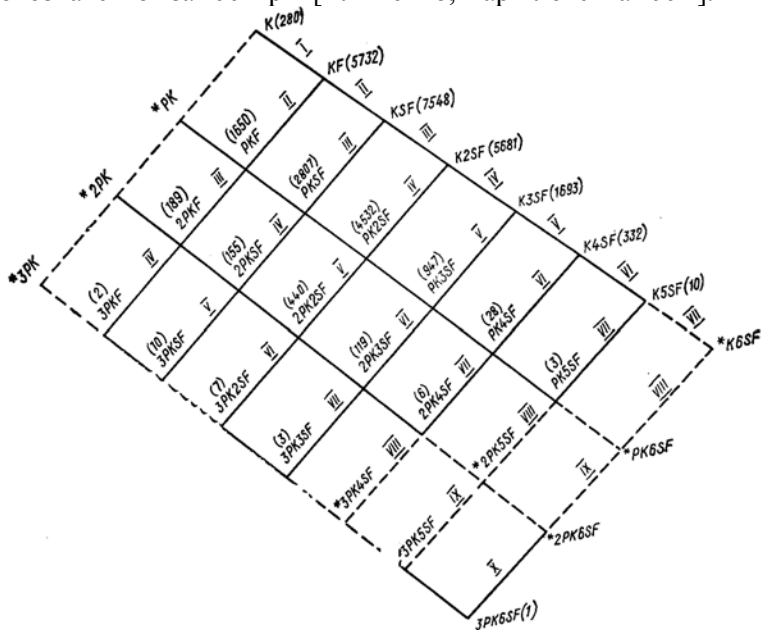
кількість може займати такі граничні позиції і вужча, уніфікованіше їхнє значення, пор. **по-на-з-до-ганяти** або **матер-і-ал-із-ува-ти-ся**. Якщо суфікси можуть займати до шести позицій у слові, то для префіксів максимальною виявилася четверта позиція. Доведений також висновок В.Інгве про перевагу у структурі знака постпозиційних елементів над препозиційними відносно певного вихідного ядерного елемента. У простому слові – афіксів відносно кореня. Таке співвідношення засвідчує перевагу в будові простого українського слова асиметрії афіксів над їхньою симетрією.

Уже в цих перших працях з моделювання морфемної будови слова, які ґрунтувалися на апараті АПМ, Ніна Федорівна зауважила, що кількісні показники таких структур залежать від застосованих принципів морфемного аналізу слова й самого трактування морфеми як його найменшого значущого складника. Даліше опрацювання цієї проблеми за допомогою вже інших формально-логічних моделей і на більшому за обсягом корпусі слів, утім, підтвердило вірогідність одержаних кількісних викладок і висунених принципових теоретичних положень щодо закономірностей породження слова з морфем.

Новий етап у вивченні будови українського слова ознаменувала поява комп'ютерів, а з ними й нових технологій опрацювання мови. 1988 р. під керівництвом Н.Ф.Клименко група співробітників відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім.О.О.Потебні у складі Л.І.Комарової, Н.В.Сніжко, Є.А.Карпіловської та Т.В.Іванової почала працювати над створенням комп'ютерного морфемно-словотвірного фонду української мови. Його стрижнем став генеральний реєстр українських слів обсягом понад 170 тис. слів, зведений за матеріалами авторитетних різнотипних словників української мови другої половини ХХ століття. На такій показовій фактичній основі Ніна Федорівна та її колеги змогли перевірили універсалії та закони, встановлені за допомогою АПМ. Комп'ютерні технології не лише підтвердили їхню вірогідність, а й відкрили перед дослідниками нові можливості для моделювання формальної й семантичної будови слова. Завдяки запису слів, в якому були кодовані певні класи й

типи морфем (корені, префікси, суфікси, флексії, міжкореневі прокладки – інтерфікси), стало можливим автоматичне переведення структур реальних слів у символічні моделі їхньої морфемної будови. Одержаний корпус таких моделей становив надійне підґрунтя для моделювання механізму породження з морфем реальних слів окремих частин мови. Для такого аналізу слова ефективними виявилися орієнтовані графи, які свого часу для моделювання його фонемної й графемної будови запропонував німецький мовознавець Пауль Менцерат [Menzerath 1954]. Вони здобули назву *паралелограма*, або *сітки Менцерата*. Ніна Федорівна застосувала цю модель для аналізу морфемної будови слова. В її дослідженнях і в працях її учнів їх було названо *морфемними сітками*. Ось як виглядає така сітка простих іменників української мови, одержана внаслідок аналізу 32075 слів реєстру фонду й оприлюднена в нашій спільній з Н.Ф.Клименко статті "Морфемні структури слів у сучасній українській літературній мові" в 4-му номері журналу "Мовознавство" за 1991 рік [Клименко, Карпіловська 1991].

Символом **К** у сітці позначено корінь – вихідну, ядерну структуру простих українських іменників, а отже, становить точку відліку для розгортання морфемної структури слів цього класу. Така структура властива невідмінюваним українським іменникам на зразок запозичених *бра, кашне, табло*. Структура іменника може розгортатися на лінійній осі вправо від кореня за рахунок додавання суфіксів і флексій або вліво від нього завдяки приседнанню префіксів. На першому етапі побудови сітки на осях розгортання ядерної структури розташовують реалізовані слівні структури (їх на рисунку з'єднує суцільна лінія). На другому етапі в сітці пунктирними лініями побудовано нереалізовані, але можливі структури. Їх позначено зірочкою. Коло кожної структури вміщено кількісні показники її реалізації в аналізованій сукупності іменників. Побудована сітка беззастережно довела істинність тих положень, які Ніна Федорівна висловила за понад 20 років до цього дослідження. Найактивніші морфемні структури простих українських іменників, як і слів інших частин мови, вкладаються в межі "магічного числа" 7 ± 2 , причому $\approx 56\%$ всього проаналізованого масиву простих іменників становлять 3-5 морфемні слова. Глибина препозиційної, префіксальної частини іменників не перевищує 3 морфем (*снів-до-по-відь*), а постпозиційної, суфіксальної – 6 морфем (виявилося єдине таке слово *неопода-т-к-ов-ува-н-ість*). Морфемна сітка переконливо відображає її перевагу асиметричних структур над симетричними. Наприклад, якщо структури типу **PKF** властиві 1650 словам, то структури типу **KSF** реалізовані в 7548 словах.

Морфемні сітки виявилися зручним і надійним інструментом для зіставно-типологічного аналізу мов, для виявлення типового й відмінного в "морфемних портретах" їхніх слів. Н.Ф.Клименко продемонструвала це в низці праць 1990-х років: статті "Морфемна структура слова як одиниця типологічного опису мови" у збірнику "Мови європейського культурного ареалу: розвиток і взаємодія" (1993) на пошану професора Ю.О.Жлуктенка, нашій спільній доповіді "Морфеміка слов'янських мов як об'єкт типологічного вивчення" на XII Міжнародному з'їзді славистів у Кракові (1998), підручнику "Основи морфеміки сучасної української мови", що

витримав вже два видання (1998 і 2000), науково-популярній книжці для молоді "Як народжується слово" (1991) та інших. Завдяки такій формально-логічній моделі будови слова Ніні Федорівні вдалося довести дієвість встановлених кількісно-комбінаторних і позиційних закономірностей не лише для українського слова, й для слів інших слов'янських мов, для яких на сьогодні укладено показові морфемні словники: російської, білоруської, чеської, словацької, а отже, довести, що такі закономірності становлять мовні універсалії.

Уміння у формі вловити семантику, збагнути принципи й способи ословлення думки, образу вивели сьогодні Ніну Федорівну Клименко на моделювання когнітивних категорій у мові, на пошуки універсалій і законів у семантиці різних мовних одиниць. У її працях останнього десятиліття з категорійно-функціональної та зіставної граматики української, ширше, східнослов'янських, і новогрецької мови активно запрацювали вже не морфемні, а семантичні сітки як моделі мовної концептуалізації та категоризації знань людини про себе саму і світ. 5 років тому, на читаннях, присвячених 70-річчю Ніни Федорівни, вона виголосила доповідь, присвячену категорії кількості в українській та новогрецькій мовах. На щорічних ювілейних читаннях ми мали можливість познайомитися з результатами її аналізу реалізації категорії простору у фразеологічних системах української і новогрецької мов. А отже, невтомні наукові пошуки нашої вельмишановної Ювілярки тривають, збагачують нас новими цікавими фактами, глибоким, творчим, нетривіальним аналізом та осмисленням мовних явищ. Тож від імені вдячних учнів і колег по відділу структурно-математичної лінгвістики зичу Вам, вельмишановна Ніно Федорівно, на довгі роки здоров'я, снаги, миру й спокою для творчої праці! Ми з Вами, поруч і разом, вірно і незмінно!

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- 1.В. Ингве. Гипотеза глубины / Виктор Ингве // Новое в лингвистике. – М.: Прогресс, 1965. – Вып.4. – с.126-138; Н. Ф. Клименко. Глубина слова сучасної української літературної мови / Ніна Федорівна Клименко // Структурні рівні мови і методи їх дослідження. – К.: Наукова думка, 1972. – С.23-29; Н. Ф. Клименко. Про невикористані можливості словотвору української мови / Ніна Федорівна Клименко // Мовознавчі студії. – К.,

1968. – С. 10-20; Н. Ф. Клименко. Система афіксального словотворення сучасної української мови / Ніна Федорівна Клименко. – К.: Наукова думка, 1973. – 186 с.; Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська. Морфемні структури слів у сучасній українській літературній мові / Ніна Федорівна Клименко, Євгенія Анатоліївна Карпіловська // Мовознавство. – 1991. – № 4. – С.10-21; С. К. Шаумян. П. А. Соболева. Основания порождающей грамматики русского языка: Введение в генотипические структуры / Себастьян Константинович Шаумян, Полина Аркадьевна Соболева. – М.: Наука, 1968. – 372 с.; P. Menzerath. Die Architektonik des deutschen Wortschatzes / Paul Menzerath // Phonetische Studien. – 1954. – № 3. – 132 S.

Карпиловская Е. А., д. филол.н, проф.,
Институт украинского языка НАН Украины

ЯЗЫКОВЫЕ УНИВЕРСАЛИИ И ЗАКОНЫ В РАБОТАХ Н.Ф.КЛИМЕНКО

Предложен анализ работ Н.Ф.Клименко, посвященных моделированию морфемного строения украинского слова. Продемонстрирована эффективность формально-логических моделей слова для установления закономерностей его формального и семантического строения, а также применения моделей как эталона для сопоставительно-типологического изучения языков и выведения языковых универсалий.

Ключевые слова: языковая универсалия, языковой закон, модель, морфемная структура слова

Karpilovska E., D.Litt., Full Prof.,
Institute of the Ukrainian Language in NAS of Ukraine

LANGUAGE UNIVERSALS AND LAWS IN WORKS BY N. KLYMENKO

The article gives a detailed analysis of the works by N.F.Klymenko devoted to the modelling of the morphemic structure of the Ukrainian word. The effectiveness of the formal-logical models of the word for the determination of the laws of its formal and semantic structure has been demonstrated. The author also emphasizes the role of such models as the standards for comparative-typological study of languages as well as for the determination of language universals.

Keywords: language universal, language law, model, morphemic structure of word